

Bartosz Drejerski

Doktorant Instytutu Historii
Akademii Finansów i Biznesu Vistula

**Żydzi północnego Mazowsza wobec Powstania
Listopadowego i Styczniowego****Słowa kluczowe**

Żydzi, północne Mazowsze, Powstanie Listopadowe 1830–1831, Powstanie Styczniowe 1863–1864, represje carskie, formy pomocy dla polskich powstań w XIX wieku

Streszczenie

Udział Żydów w Powstaniu Listopadowym i Styczniowym na północnym Mazowszu różnił się w zależności od kontekstu społeczno-politycznego obu polskich zrywów narodowowyzwoleńczych. Podczas wojny polsko-rosyjskiej lat 1830–1831 zaangażowanie Żydów, pozbawionych praw politycznych i ekonomicznych przez władze Królestwa Kongresowego, w pomoc dla armii polskiej był niewielkie. Żydowscy rzemieślnicy na rozkaz władz powstańczych szyli dla polskich żołnierzy mundury, kożuchy i buty. Wielu żydowskich przedsiębiorców wspierało powstanie poprzez dostarczanie polskiemu wojsku zaopatrzenia. Tylko nieliczni brali udział bezpośredni w walkach z wojskiem carskim w szeregach Wojska Polskiego, częstsze były przypadki antypolskiej postawy mazowieckich Żydów i ich współpracy z dowództwem armii rosyjskiej.

W 1863 roku, z chwilą zadeklarowania przez powstańczy Rząd Narodowy pełnego równouprawnienia i nadania praw obywatelskich ludności żydowskiej, jej udział w Powstaniu Styczniowym był znacznie większy. Czyniła tak nie tylko z pobudek patriotycznych, ale również mając nadzieję na poprawę swojej sytuacji społecznej i prawnej. Żydzi z terenu północnego Mazowsza byli bardziej zaangażowani niż w 1831 roku w bezpośrednie działania zbrojne przeciwko wojskom rosyjskim, wcześniej zaciągając się do partii powstańczych. Wielu Żydów było członkami żandarmerii powstańczej, ścigającej rosyjskich szpiegów, poborcami podatku narodowego, dostawcami broni dla partii powstańczych. Ludność żydowska zaopatrywała też oddziały powstańcze w odzież, prowadziła lazarety dla rannych.

Niektórzy, zwłaszcza najubożsi Żydzi, słabo rozeznani w sytuacji politycznej, z chęci zysku, ale też nie wierząc w zwycięstwo powstania, poszli na współpracę z Rosjanami. Ich antypolska postawa i wrogostwo do walki z Rosją wynikał też z obaw, że zwycięstwo Powstania Styczniowego może obrócić się przeciwko ludności żydowskiej.

Istotnym elementem porozbiorowej historii ziem polskich, w tym Mazowsza, w XIX wieku była walka o niepodległość. Świadczą o tym m.in. niektóre opracowania historyków – badaczy dziejów porozbiorowych Mazowsza, opublikowanych m.in. przez Muzeum Niepodległości w Warszawie¹.

W badaniach nad wkładem mieszkańców północnego Mazowsza w walkę o niepodległość nie sposób pominąć stanowiska mniejszości narodowościowo-wyznaniowych, a zwłaszcza ludności żydowskiej. W latach dwudziestych XIX wieku dominowała ona zwłaszcza w miastach północnomazowieckiego regionu, znajdującego się podówczas w granicach administracyjnych województwa płockiego. W 1827 roku Żydzi stanowili 43,11% ludności miast wspomnianego województwa. Największy udział procentowy ludności żydowskiej w miastach województwa płockiego występował w obwodzie pułtuskim – 50,93% ludności miejskiej, a najmniejszy w obwodzie ostrołęckim – 29,39%².

W 1827 roku do miast północnego Mazowsza o największym odsetku ludności żydowskiej należały: Maków (90,1%), Wyszogród (72,6%), Drobin (72,9%), Kuczbork (64,7%), Nasielsk (64,2%). W innych dużych miastach województwa płockiego odsetek ludności wyznania mojżeszowego był następujący: Płock – 34,8%; Pułtusk – 16,6%; Ciechanów – 62,3%; Płońsk – 59,9%; Przasnysz – 32,5%; Sierpc – 52,7%³.

¹ Jednym z przykładów jest publikacja J. Szczepańskiego, *Mazowsze – Polska – Polonia w walce o niepodległość. Studia i szkice z lat 2000–2021*, red. J. Gmitruk, B. Michalec, T. Skoczek, Muzeum Niepodległości, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2022, ss. 606.

² J. Kazimierski, *Struktura narodowościowo-wyznaniowa mieszkańców Mazowsza Północnego w XIX–XX wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Płońsk i Ziemia Płońska w XIX i XX wieku na tle dziejów Mazowsza Północnego*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, Płońsk–Pułtusk 1998, s. 18–26.

³ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, Instytutu Popierania Nauki, Warszawa 1930, s. 22–25, 36–37; J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 2005, s. 43.

Należy zaznaczyć, że w pierwszej połowie XIX stulecia ogół ludności żydowskiej nie uległ procesom polonizacji, co mogło decydować o jej stanowisku wobec polskich dążeń niepodległościowych. Istotną przyczyną braku identyfikacji Żydów z polską racją stanu było pozbawienie ich praw obywatelskich i cywilnych, co wynikało z treści Konstytucji z 27 listopada 1815 roku. Ponadto zarządzono w stosunku do ludności żydowskiej znaczne ograniczenia w zakresie prawa własności, ruchliwości terytorialnej, działalności gospodarczej, natomiast wprowadzono liczne obciążenia podatkowe⁴.

Należy wspomnieć, że w okresie Królestwa Kongresowego Żydów nie objął powszechny obowiązek służby wojskowej, w zamian za to obłożono ich specjalnym podatkiem, tzw. rekrutowym. W latach 1816–1830 ludność żydowska Królestwa Kongresowego płaciła podatek rekrutowy w wysokości 600 tys. zł rocznie, w tym Żydzi województwa płockiego – 70 909 zł⁵.

Władze Królestwa Polskiego kontynuowały politykę rządu Księstwa Warszawskiego w zakresie tworzenia w większych miastach odrębnych dzielnic żydowskich – rewirów.

Tabela 1. Wykaz rewirów w miastach województwa płockiego utworzonych w okresie Królestwa Kongresowego

Lp	Miasto	Data utworzenia rewiru
1	Pułtusk	26 listopada 1822 r.
2	Ciechanów	25 maja 1824 r.
3	Mława	14 grudnia 1824 r.
4	Raciąż	8 lutego 1825 r.
5	Ostrołęka	25 kwietnia 1826 r.
6	Zakroczym	8 lipca 1828 r.
7	Sierpc	9 czerwca 1830 r.

Źródło: J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 2005, s. 59.

⁴ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, PIW, Warszawa 1983, s. 208–110, 158–161.

⁵ Ibidem; J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza...*, op. cit., 118.

W wyżej wymienionych miastach północnego Mazowsza poza rewirem wolno było mieszkać jedynie Żydom, którzy: posiadali minimum 15 tys. zł „czystego funduszu” bez długów; byli bankierami i prowadzili „handel przyzwoity i otwarty”; umieli czytać i pisać po polsku lub co najmniej po francusku albo niemiecku; posyłąli swoje dzieci po ukończeniu siódmego roku życia do szkół polskich; nie używali „żadnych znaków powierzchownych, które dotąd lud starozakonny od innych mieszkańców odróżniają”. Prawo to przysługiwało ponadto Żydom poświęcającym się nauce lub sztukom wyzwolonym, a także posiadającym nieruchomości lub zobowiązującym się do ich wystawienia (np. fabrykę użyteczną krajowi lub dom na swoim placu), o ile odpowiadali pozostałym warunkom (zwłaszcza trzem ostatnim) i udowodnili to odpowiednim świadectwem wobec władz miejskich⁶. Tak więc dekrety odnośnie do tworzenia rewirów nie obejmowały burżuazji i inteligencji żydowskiej.

Udział ludności żydowskiej w Powstaniu Listopadowym, pozbawionej praw publicznych i obywatelskich, był znikomy. Początkowo Rząd Tymczasowy nie dopuścił Żydów do udziału w Gwardii Narodowej Warszawskiej. Dyktator powstania gen. Józef Chłopicki odmowę swą uzasadniał tym, że Żydzi nie mieli praw politycznych. Postanowił, że „Żydzi jako nie posiadający prawa obywatelskiego przez wnoszenie opłaty do bezpieczeństwa miasta przykładać się będą”⁷.

Zaskoczenie u władz województwa płockiego wywołał fakt, że ludność żydowska czyniła starania o uczestnictwo w zbrojnych formacjach w czasie Powstania Listopadowego. Wśród mieszkańców miast i miasteczek Mazowsza Północnego, którzy podpisali swoją lojalność wobec Rządu Narodowego, byli też Żydzi, m.in. w Mławie: Abram Meier Borkowski i Moszek Solarski⁸.

⁶ Ibidem, s. 59. Dekrety zabraniały również zbytniego zagęszczania domów zamieszkałych przez Żydów, nakazywały, aby w domach posiadających 2–3 izby mieszkalne zamieszkiwała jedna rodzina, 4–5 izb – dwie oraz trzy rodziny w domu 6–7-izbowym.

⁷ I. Schiper, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, F. Hoesik, Warszawa 1932, s. 90; J. Wojtasik, *Spoleczność żydowska wobec polskich powstań narodowych schyłku XVIII i XIX w.*, [w:] *Żydzi i Wojsko Polskie w XIX i XX wieku*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, IPN, Warszawa–Kielce 2020, s. 17.

⁸ A. Barański, *Miasta Mazowsza Mławskiego w latach 1815–1864. Problemy społeczno-gospodarcze, narodowościowe i religijne*, Bydgoszcz 1999, s. 335.

W następstwie usilnych starań żydowskiej inteligencji, która poprzez uzyskanie prawa do służby wojskowej i udział w obronie kraju przed wojskami zaborcy, widziała drogę do uzyskania praw obywatelskich, dyktator powstania gen. Józef Chłopicki, rozporządzeniem z 26 grudnia 1830 roku, zezwolił na wstąpienie w szeregi Gwardii Narodowej najbogatszym Żydom. Powinni oni posiadać majątek wartości powyżej 60 tys. zł, znać język polski, niemiecki lub francuski oraz golić brody⁹.

Warto tu odwołać się do treści raportu z Płocka pułkownika Antoniego Mieszkowskiego, Dowódcy Militarnego w województwie płockim do płockiego Urzędu Muncypalnego:

Dowódca Straży Bezpieczeństwa miasta tutejszego prezentował mi zupełnie podług przepisu ubranego w mundur Gwardii Ruchomej Star. Behr Mendel Kurtzbanda, dziesiętnika setni dziesiętniej Straży Bezpieczeństwa. Człowiek ten zrzucający wszelkie zabobony dał przykład pierwszy dobrze myślącego mieszkańca kraju, w którym jest osiadły. Czyn tak godny naśladowania, tym bardziej zasługuje na publiczną pochwałę, im bardziej wykazuje się w klasie ludzi tej, u której ludzie gnuśni i do różnych nadużyć, jak to teraz z doświadczenia mamy, praktykować się daje¹⁰.

Rzecznikiem współpracy polsko-żydowskiej w Płocku był lekarz Filip Lubelski, weteran wojen napoleońskich. W latach 1815–1840 prowadził on w Płocku praktykę lekarską. W 1831 roku założył w tym mieście szpital polowy, w którym leczono rannych żołnierzy polskich i rosyjskich, a także ludzi chorych na cholera¹¹.

15 stycznia 1831 roku Komisja Województwa Płockiego (KWP) zwróciła się do wszystkich urzędów **muncypalnych** i **jednocześnie** zobowiązała je, aby zachęciły ludność żydowską do składania

⁹ M. Lewandowski, *Materiały do udziału Żydów w Gwardii Narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1956, nr 19–20, s. 114, 121.

¹⁰ *Patriotyczna postawa płockiego Żyda Behr Mendel Kurtzbanda – maj 1831 r.*, [w:] *Mazowsze Północne, w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, zebrał i opracował J. Szczepański, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa–Pułtusk 1997, s. 94–95.

¹¹ S. Kostanecki, *Płock 1830–1864*, [w:] *Dzieje Płocka*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1973, s. 274–275; J. Przedpełski, *Żydzi Płoccy. Dzieje i martyrologia, 1939–1945*, Wyd. Fraza, Płock 1993, s. 5. Za swoje zasługi Filip Lubelski otrzymał z rąk Naczelnego Lekarza Wojska Polskiego Karola Kaczkowskiego *Virtuti Militari*.

dobrowolnych ofiar, z których ma być uformowany szwadron jazdy złożony z ochotników pod dowództwem kapitana Józefa Berkiewicza. Niektóre urzędy municypalne zebrały na ten cel składkę i przekazały ją do kasy głównej KWP. W większości miast północnomazowieckich żadnych ofiar na ten cel nie złożono, gdyż Żydzi motywowali swoją decyzję w tej kwestii trudną sytuacją materialną. W rezultacie próba sformowania pułku żydowskiego zakończyła się fiaskiem, ponieważ spotkała się z niechęcią ogółu społeczności żydowskiej zamieszkującej ziemie północnego Mazowsza¹².

Trudno określić, ilu ochotników żydowskich zgłosiło się do armii polskiej walczącej na polach bitew Powstania Listopadowego. W świetle przekazów źródłowych w każdym pułku miało służyć od kilku do kilkunastu Żydów¹³. Pod koniec stycznia 1831 roku do Wojska Polskiego wstąpiło ochotniczo ośmiu Żydów z Płocka, a także Jakób Lubski z Lipna, Zelek Szpitalny z Rypina oraz Jakób Wolff z Pułtusza. Dowódcą oddziału żydowskiego, stanowiącego rezerwę 3. pułku strzelców pieszych, został Konrad Silberstein z Płocka, który otrzymał szlify podoficerskie¹⁴.

Z raportu komisarza obwodu ostrołęckiego, Jana Kramera z 23 stycznia 1831 roku do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW) wynika, że: „w Ostrołęce do oddziału jeźdźców z 50 dymów wybieranych zaciągnęli się z własnej chęci starozakonni: Józef (dawniej Josek) Rotsztejn z Ostrołęki i Marcin Miński z Augustowa rodem”¹⁵. Należy nadmienić, że kilku Żydów z Chorzel wspomagało finansowo formowanie Szwadronu Ochotników Starozakonnych Joska Berkowicza¹⁶.

Warto wspomnieć, iż część społeczeństwa polskiego była za wprowadzeniem służby wojskowej dla Żydów, m.in. Rada Obywatelska Województwa Płockiego w piśmie z 27 maja 1831 roku do Rządu Narodowego wniosowała o zniesienie opłaty rekrutowej

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Władze Centralne Powstania Listopadowego (dalej: WCPL), sygn. 463, vol. II, s. 405–407.

¹³ J. Wojtasik, op. cit., s. 18.

¹⁴ AGAD, WCPL, sygn. 468, k. 169–171, 348. W marcu 1831 r. chirurg Finkenstein z Płońska przeznaczył swój sprzęt medyczny „dla użytku pułku partyzantów pod dowództwem ppłk Bardzkiego”.

¹⁵ Cyt. za A. Białczak, *Kurpiowszczyzna w dobie powstania listopadowego*, Ostrołęka 2000, s. 52.

¹⁶ Ibidem, s. 136; I. Schiper, op. cit., s. 134.

i wprowadzeniem zamiast niej służby wojskowej dla wyznawców religii mojżeszowej¹⁷.

Sejm powstańczy odrzucił jednak projekt o podatku rekrutowym, którego wysokość miała czterokrotnie wyższa niż przed wybuchem powstania. Nie wyraził zgody na równouprawnienie ludności żydowskiej i tym samym odrzucił ofertę udziału ludności żydowskiej w walce zbrojnej z rosyjskim zaborcą. Minister wojny Franciszek Morawski argumentował, że Żydzi nie tylko nie nadają się do służby liniowej, ale nie można im zaufać nawet w służbie pomocniczej¹⁸. Konsekwencją takiego stanowiska Rządu Narodowego była obojętność ludności żydowskiej wobec zrywu narodowowyzwoleńczego Polaków w latach 1830–1831. Warto nadmienić, że podobna postawa cechowała również większość ludności wiejskiej Królestwa Kongresowego, która traktowała wojnę z Rosją carską jako ciężar i oziębłe przyjmowała wezwania do walk z Rosjanami wychodzące od „pańskiego rządu”¹⁹.

Należy jednak wspomnieć, że w styczniu 1831 roku pracowali na potrzeby formowanych pułków jazdy płockiej ściągnięci do Płocka z Dobrzynia, Lipna, Płońska, Sierpca i Wyszogrodu rzemieślnicy, w tym 82 żydowskich krawców i 11 żydowskich szewców. Wyżej wymienieni rzemieślnicy, pracując w koszarach od 8 rano do 8 wieczorem przez okres 20 dni wykonali 1 100 płaszczy, tyleż furazerek i 2 200 par trzewików dla wojska²⁰.

Istotny wkład w zaopatrzenie polskich formacji wojskowych wnieśli również żydowscy kuśnierze z terenu województwa płockiego, dostarczając do 17 stycznia 1831 roku dla płockich ułanów 305 kozuchów z przewidzianych 1 116 sztuk²¹. Bogaci Żydzi byli także jedy-
nymi dostawcami żywności, trunków i furazu dla Wojska Polskiego.

¹⁷ AGAD, WCPL, sygn. 281, s. 68–70.

¹⁸ AGAD, WCPL, s. 48–50; *Dziennik Seymu z roku 1830*, t. 4, Kraków 1910, s. 6–8.

¹⁹ Szeroko na ten temat M. Meloch, *Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym*, wyd. 2, PIW, Warszawa 1948; J. Szczepański, *Obwód pułtuski w czasie powstania listopadowego*, Pułtuskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Pułtusk 1986, s. 19.

²⁰ A. Kociszewski, *Działania zbrojne na Mazowszu Północnym w latach 1794–1831*, [w:] *Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość (1794–1920)*, red. A. Kociszewski, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 1993, s. 75.

²¹ Najlepiej z dostaw kozuchów wywiązali się Żydzi województw krakowskiego i lubelskiego, J. Warmiński, *Udział Żydów województwa podlaskiego w dostarczaniu obuwia i kozuchów dla wojska polskiego w czasie powstania listopadowego 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1975, nr 2 (94), s. 45–46.

Ogół ludności żydowskiej, z przyczyn natury obiektywnej, był jednak bierny wobec wydarzeń wojny polsko-rosyjskiej, która uniemożliwiła Żydom osiągnięcie należytych dochodów z handlu. Jednocześnie strona polska oskarżała żydowskich dostawców wojskowych o wykorzystywanie zawieruchy wojennej do nadmiernego bogacenia się, zarzucano im np. liczne nadużycia przy rekwirowaniu bydła, nieuzasadnione podwyżki cen, co nadmiernie obciążało budżet polskiej armii²².

Negatywny stosunek do powstania cechował w szczególności małomiasteczkowe ortodoksyjne skupiska żydowskie. Pod ich wpływem dozory bóżnicze małych miasteczek, m.in. z terenu północnego Mazowsza, występowały do Rady Najwyższej Narodowej o zwolnienie ludności wyznania mojżeszowego z udziału w formacjach pomocniczych, nawet za ceną płacenia podwójnego podatku rekrutowego²³. Część mazowieckich Żydów, przekonana o ostatecznym zwycięstwie armii carskiej i słudmieniu Powstania, chcąc zaskarbić sobie wdzięczność władz zaborczych, otwarcie sprzyjała Rosjanom. Na ich postawę istotny wpływ wywierały też rabunki i szykany ze strony dowódców oddziałów pospolitego ruszenia formowanego na terenie Mazowsza Północnego.

Jednym z nich był Aleksander Kamiński, dowódca pospolitego ruszenia obwodu przasnyskiego, który z powodu zajęcia jego obwodu przez wojska rosyjskie przebywał w okolicach Pułtuska, Makowa i Nasielska. Jak wynika z raportu komendanta twierdzy Modlin, gen. brygady Ignacego Ledóchowskiego: „W Nasielsku kazał [A. Kamiński – BD] zabrać szewcom obuwie, od Żydów brał wino i porter, w Makowie nałożył na Żydów dwieście rubli kontrybucji, pod pretekstem na ubiór swego powstania (...) nie wydawszy na wszystkie te szczegóły żadnego kwitu”²⁴.

Niektóre porażki oddziałów partyzanckich były spowodowane współpracą ludności żydowskiej z Rosjanami (m.in. Żydów z Nasielska, Nowego Miasta, Myszyńca, Różana, a zwłaszcza Makowa)²⁵.

²² *Dyaryusz Seymu z roku 1830*, t. 3, Kraków 1909, s. 662–663; *Dyaryusz Seymu z roku 1830*, t. 4, Kraków 1910, s. 199.

²³ H. Węgrzynek, *Ludność żydowska wobec powstania listopadowego*, [w:] *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, red. J. Tomaszewski, Cyklady, Warszawa 1996, s. 37.

²⁴ AGAD, WCPL, sygn. 231, k. 497; J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Letter Quality, Warszawa 1993, s. 58.

²⁵ A. Białczak, op. cit., s. 68; J. Szczepański, *W okresie Królestwa Polskiego 1815–1865*, [w:] *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1, (do 1945 roku), red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 240–241.

Warto w tym miejscu zauważyć, że ludność żydowska z niepokojem obserwowała wybuch i przebieg wojny polsko-rosyjskiej, raczej nie wierząc w zwycięstwo strony polskiej, zaś szykany wojsk polskich jeszcze pogłębiały jej negatywny stosunek do powstania. Do otwartych buntów ludności żydowskiej, sprzeciwiającej się zarządzeniom dowódców oddziałów polskich, doszło w Mławie, Różanie i Nasielsku. Były one tłumione przez polskich żołnierzy²⁶. Gen. Jan Nepomucen Umiński, otrzymawszy w ostatnich dniach marca 1831 roku wiadomość, że makowscy Żydzi sprzyjają Rosjanom i „rozmaite usługi oddawali korpusowi generała Sackena”, rozkazał pułkownikowi Kuszłowi, aby „z pułkiem swoim, najniesformiejszym ze wszystkich pułków naszego wojska udał się do Makowa i miasto one zburzył i zrabował”²⁷.

Gen. Umiński ścigał szpiegów wśród Żydów i likwidował ich szczególnie zapamiętane. Jak wynika ze wspomnień kapitana Józefa Patelskiego, jego oddział „spacerując po gościńcu od Pułtуска do Ostrołęki, nawieszał po drodze dosyć szpiegów po największej części Izraelitów”. Na szubienicy w Szelkowie zawisł słynny szpieg z Różana, Berek, na którego gen. Umiński urządził obławę. Wyrok wykonano, mimo że Berek próbował przekupić jednego z oficerów 1. pułku ułanów kwotą 3 tys. rubli. W Różanie powieszono żydowskiego kelnera oraz dróżnika, Antoniego Darewskiego z Ostrołęki, którzy podprowadzili oddział gen. Sackena pod Różan i wskazywali mu przeprawę przez Narew²⁸.

Reasumując, nie sposób jednoznacznie określić stanowiska mazowieckich Żydów wobec Powstania Listopadowego. Zdecydowana

²⁶ A. Szcześniak, *Działania partyzanckie w Augustowskim i Płockiem w 1830–1831*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 2, s. 301, 306.

²⁷ E. Callier, *Bitwy i potyczki stoczone przez wojska polskie w 1831 r.*, Poznań 1887, Drukarnia Dziennika Poznańskiego, s. 55. Gdy 1 kwietnia 1831 r. podjazd polskich ułanów w wyniku brawurowej szarży wyparł z Makowa silny oddział kozacki, ludność żydowska, sprzyjająca Rosjanom, miała chwycić za broń i zaatakować odpoczywających po bitwie ułanów, a „nawet dwóch z nich zarznąć nożami”; J. Lewiński, *Pamiętniki z 1831 roku*, wyd. K. Kozłowski, Poznań 1895, s. 123.

²⁸ *Wspomnienia wojskowe Józefa Patelskiego z lat 1823–1831*, Nakładem Tow. Udz. „Kurier Litewski”, Wilno 1914, s. 135–137. Źródła archiwalne informują o podpaleniu bóżnicy, jatek i wielu żydowskich domów w Makowie, Archiwum Państwowe w Płocku (dalej: APP), Komisja Województwa Płockiego i I Rząd Gubernialny Płocki (dalej: KWPIRGP), sygn. 26, k. 1–3.

ich mniejszość z zapałem ruszyła na pomoc walczącej polskiej armii, podjęła też służbę w formacjach pomocniczych. Przeważająca część Żydów, pod wpływem rabinów, była jednak obojętna wobec tego zrywu, choć realizowała rozkazy władz powstańczych. Niektórzy z Żydów poszli na współpracę z władzami rosyjskimi.

Bardzo trafnie postawę ludności żydowskiej wobec Powstania Listopadowego ujął dowódca Gwardii Narodowej w 1831 roku, Antoni Ostrowski: „Jakże ludność starozakonna miała za sprawę Rewolucji naszej oświadczać, kiedy to Rewolucyjna nic dla nich nie uczyniła, przeciwnie odepchnęła”²⁹.

W okresie międzypowstaniowym (1832–1862) w społeczności żydowskiej następowały istotne zmiany. W większych miastach Mazowsza, a zwłaszcza w stolicy kraju – Warszawie – kształtowało się środowisko zamożnych przedsiębiorców, powstawała inteligencja złożona przede wszystkim z przedstawicieli wolnych zawodów (lekarze, nauczyciele, artyści, księgarze), gdyż Żydzi byli zatrudnieni w urzędach i instytucjach publicznych. Te warstwy nie tylko uczestniczyły w życiu intelektualnym i ruchu politycznym, ale też stopniowo zbliżały się do polskiego otoczenia pod względem języka, stroju oraz obyczajów³⁰.

Wśród młodzieży żydowskiej powstały grupy współdziałające z młodzieżą polską w konspiracyjnych pracach oświatowych i politycznych. Studenci żydowscy brali udział w pracach kółek niepodległościowych, które rekrutowały się m.in. spośród słuchaczy Akademii Szkół Pięknych, gimnazjalistów i uczniów szkół realnych, ale też absolwentów Szkoły Rabinów³¹.

Idea zrównania Żydów w prawach i obowiązkach wobec państwa znajdowała coraz więcej zwolenników wśród warstw posiadających Królestwa Polskiego. Optował za tym m.in. margrabia Aleksander Wielopolski. W 1861 roku zatwierdzona została ustawa o wyborach do rad powiatowych i miejskich, dopuszczająca ludność żydowską do udziału w samorządzie. Ludność żydowska mogła więc po raz pierwszy

²⁹ A.J. Ostrowski, *Pamiętnik z czasów powstania listopadowego*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 147.

³⁰ J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów polskich XIX–XX w.*, [w:] *Żydzi Polscy. Dzieje i kultura*, Interpress, Warszawa 1982, s. 34.

³¹ W. Śliwowska, *Polacy wyznania mojżeszowego w ruchu niepodległościowym lat sześćdziesiątych XIX wieku*, [w:] *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, op. cit., s. 65–71.

uczestniczyć w wyborach władz municypalnych i powiatowych na równych prawach z innymi mieszkańcami Królestwa Polskiego³².

Rada Administracyjna Królestwa Polskiego przyznała tylko 17 miastom prawo posiadania rad miejskich. Wśród wybranych we wrześniu 1861 roku radnych miejskich w guberni płockiej znalazł się członek Rady Miejskiej w Płocku – Samuel Lewinsohn i członek Rady Miejskiej w Pułtuskach – Boruch Rubinstein. Na ogólną liczbę 75 członków rad powiatowych guberni płockiej wybrano: w powiecie ostrołęckim – Jankiela Blankszteina, w powiecie płockim – Lewitę Ojzera, w powiecie pułtuskim – Abrahama Rosenthala³³.

Młodzież żydowska wstępowała do kółek spiskowych powstających w wielu miejscowościach północnego Mazowsza. Władze carskie prowadziły dochodzenie przeciwko rzeźnikowi z Serocka – Moszkowi Rozenbergowi – dzierżawcy dochodów konsumpcyjnych w tym mieście. Nie zgodził się on na wyasygnowanie pieniędzy dla wędrownego śpiewaka, który „(...) w dni uroczystości dworskich miał odśpiewać w bóżnicy w Serocku – Hymn Lwowa, czyli modlitwę za Najjaśniejszego Pana”. Rozenberg miał powiedzieć, że „na Najjaśniejszego Pana pieniędzy trwonić nie pozwoli i na utrzymanie śpiewaka nie zgadza się”³⁴.

W kościołach oraz w synagogach odbywały się nabożeństwa dla uczczenia pamięci zmarłych w 1861 roku na emigracji znanych polskich działaczy i polityków – księcia Adama Czartoryskiego i Joachima Lelewela. Okazją do wspólnych manifestacji stawały się rocznice wielkich wydarzeń historycznych, m.in. 30. rocznica bitwy pod Olszynką Grochowską. Braterstwo Polaków i Żydów głosił sławny rabin Ber Meisels³⁵. Jesienią 1861 roku nastąpiły dalsze manifestacje patriotyczne z udziałem Żydów. Wśród poległych, aresztowanych i represjonowanych uczestników manifestacji znaleźli się przedstawiciele społeczności żydowskiej³⁶.

³² „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 58, s. 365–383; A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972, s. 441–443.

³³ W. Korotyński, *Dawne Rady Miejskie i Powiatowe*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1906, s. 29, s. 56–59; „Izraelita” 1920, nr 16, s. 9.

³⁴ AGAD, CWW, sygn. 1679, s. 139–146. Moszka Rozenberga poparł również inny serocki Żyd – Nusyn Pieczeń; J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza...*, op. cit., s. 125.

³⁵ J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów polskich...*, op. cit., s. 34.

³⁶ S. Rudnicki, *Żydzi w walce o niepodległość Polski*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Cyklady, Warszawa 2001, s. 570.

Udział Żydów w manifestacjach patriotycznych stał się przyczyną ustępstw władz rosyjskich. Wydany 5 czerwca 1862 roku ukaz carski uchylał prawie wszystkie obowiązujące ograniczenia praw Żydów, dotyczące miejsca zamieszkania, nabywania nieruchomości, pełnienia funkcji publicznych³⁷.

Ważnym wydarzeniem w dziejach społeczności żydowskiej było zniesienie specjalnych podatków, a zwłaszcza koszerne i opłat konsensowych. Z chwilą zniesienia koszerne, 1 stycznia 1863 roku we miastach i miasteczkach Mazowsza Północnego odprawiono w bóżnicach dziękczynne nabożeństwa³⁸.

Analogicznie jak ukaz o oczynszowaniu obliczony był na zjednanie dla władz carskich właścicieli ziemskich, tak ukaz z 1862 roku w sprawie położenia ludności żydowskiej miał zdecydować o przychylnym stosunku Żydów wobec wszelkich poczynań rządu.

Należy z całą mocą podkreślić, że pełne prawa dla ludności polskiej wyznania mojżeszowego zostały również uwzględnione w manifestie powstańczego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 roku. Chcąc jeszcze bardziej przyciągnąć ludność żydowską do powstania, 22 czerwca 1863 roku Rząd Narodowy wydał odezwę „Do braci Polaków Mojżeszowego Zakonu”, w której zapowiadano równouprawnienie Żydów i wzywano ich do udziału w powstaniu. Pisano w niej: „Znajdują się w wprawdzie między bohaterami walczącymi o wolność i niepodległość i wasi współwyznawcy, ale w szczupłej bardzo liczbie. I wcale nie w stosunku do ludności”³⁹.

Żydzi – uczestnicy przedpowstaniowych manifestacji patriotycznych – nie tylko poparli ideę powstania, lecz także wzięli w nim aktywny udział. Na listach zapowiedzianej branki znalazła się również żydowska młodzież. Wśród dziewięciu mławian, którzy schronili się przed branką, było czterech Żydów. Na pułtuskiej liście branki znalazło się aż 194 Polaków oraz 76 miejscowych Żydów. Większość

³⁷ Szeroko na ten temat J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza...*, op. cit., s. 125.

³⁸ Ibidem; „Jutrzenka” 1863, nr 2, s. 11–16.

³⁹ *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, t. 1, *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864*, oprac. D. Fajnhauz, S. Kieniewicz, F. Ramotowska, W. Śliwowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 146–149.

z nich schroniła się w okolicznych lasach i z chwilą wybuchu powstania 22 stycznia 1863 roku zasilła pierwsze formowane oddziały powstańcze⁴⁰.

8 lutego 1863 roku powstańcy stoczyli pod Podosiem, w okolicach Makowa zaciętą bitwę z oddziałem płk. Wałujewa. W walce zginął dowódca powstańczej partii żydowskiego pochodzenia Tytus Steinkeller. Wśród ciężko rannych powstańców znalazł się Ignacy Goldman, który wkrótce zmarł w twierdzy Modlin⁴¹.

Z Zygmuntiem Padlewskim, naczelnikiem wojskowym województwa płockiego współpracowało co najmniej kilku Żydów. Samuel Posner, uczestnik kampanii włoskiej Garibaldiego, absolwent polskiej szkoły wojskowej w Cuneo, był jednym z najbliższych współpracowników Padlewskiego. Posner poległ 3 lipca 1863 roku w bitwie pod Rozwozinem⁴².

Z Padlewskim współpracował także inny z wychowanków szkoły oficerskiej w Cuneo – Józef Szpicman. O nim to Ryszard Juszkiewicz pisał następująco: „Wielką sławę zdobył na północnym Mazowszu Szpicman, wychowanek szkoły wojskowej w Cuneo, niedużego wzrostu, ruchliwy Żyd. Swoją przebiegłością i sprytem dużo pomógł Padlewskiemu przy wyprowadzeniu z matni zabiedzonych oddziałów. (...) Pierwszą broń, 120 nieobsadzonych pik, on też dostarczył do lasów”⁴³.

W lecie 1863 roku, a więc w momencie największego nasilenia walk, udział Żydów w walce zbrojnej był najliczniejszy. Do oddziałów partyzanckich zaciągnęli się: Zelik Górny i Abram Wojsznic z Bodzanowa, Fiszel Dramino i Hersz Szmerlak z Drobina, Moszek Braun z osady rolniczej Kuchary, Szmul Olek z Nowej Wsi (pow. Ostrołęka), Manuel Abramowicz i Herman Sztybel z Płocka, Herszko Frejdh i Berko Muzykant z Ostrowi,

⁴⁰ R. Juszkiewicz, *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, Agencja Wydawnicza Mako, Warszawa 1992, s. 105–107, 121–144; J. Szczepański, *Spółczesność Mazowsza Północnego wobec powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, red. L. Zygnier, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Ciechanowie, Ciechanów 2003, s. 133.

⁴¹ I. Wesolek, *Monografia miasta Makowa Maz.*, Nakładem Zarządu m. Makowa, Maków 1938, s. 23.

⁴² A. Kraushar, *Okruchy przeszłości*, Gebethner i Wolff, Warszawa–Kraków 1913, s. 327–330; R. Juszkiewicz, op. cit., s. 67.

⁴³ R. Juszkiewicz, op. cit., s. 83.

który po dostaniu się do niewoli zmarł pod batogami rosyjskich oprawców⁴⁴.

Na czele oddziału partyzanckiego działającego pod Makowem stał jeden z Blumów, związany z obozem Czerwonych. Akcja zbrojna jego oddziału doprowadziła do ucieczki oddziału kozaków z Makowa. Inny z przedstawicieli rodziny Blumów – kupiec leśny i właściciel jedyne dwupiętrowego domu w Makowie, przy ul. Rynek 16, dostarczał broń oddziałom powstańczym⁴⁵.

O zaopatrywanie w broń oddziałów powstańczych, działających na terenie Puszczy Białej, oskarżeni zostali: wspomniany wcześniej – rzeźnik Moszek Rozenberg z Serocka, inny serocki Żyd – Froim Orensztajn. Krawiec Lewek Rips i żona serockiego kupca – Dwojra Rozenberg – szyli prześcieradła dla powstańczego lazaretu w Zato-rach. W 1863 roku w plockim więzieniu osadzony został różański Żyd Moszek Gert, członek żandarmerii powstańczej i jego córka Rachel. Ukrywała ona w swym domu broń i powstańców, szyła dla nich odzież i pielęgnowała rannych⁴⁶.

Należy wspomnieć o ogromnym entuzjazmie, jaki ogarnął mieszkańców Bodzanowa, wśród których było wielu Żydów, po wkroczeniu latem 1863 roku do miasteczka jednego z powstańczych oddziałów. Na widok „polskiego wojska” Rosjanie uciekli z Bodzanowa. Jego mieszkańcy, Polacy i Żydzi, zgotowali powstańcom wspaniałe przyjęcie, częstując jadłem i napojami. Bodzanowskie dziewczęta śpiewały na cześć niespodziewanych gości patriotyczne pieśni. Na wiadomość o zbliżaniu się dużego rosyjskiego oddziału, następnego dnia o świcie powstańcy opuścili Bodzanów⁴⁷.

⁴⁴ APP, Naczelnik Wojenny Uczastka Drobin, sygn. 2, k. 206; *Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, PWN, Warszawa 1963, s. 132–134, 160–161. Każdy z wymienionych Żydów został ukarany za udział w powstaniu kilkuletnią syberyjską katorgą.

⁴⁵ I. Wesolek, op. cit., s. 31; J. Opatoszu, *Żydzi walczą o niepodległość Polski. Powieść na tle powstania roku 1863*, Renaissance, Warszawa [b.r.], s. 32–33. Z makowskiej rodziny Blumów, z której niektórzy członkowie zmuszeni byli po klęsce powstania wyjechać na Zachód, pochodził późniejszy premier Francji – Leon Blum.

⁴⁶ AGAD, Tymczasowa Komisja Śledcza (dalej: TKS), sygn. 5, k. 315, sygn. 6, k. 280–281; *Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*, op. cit., s. 165–167; B. Konarska-Pabiniak, *Kobiety Mazowska w powstaniu 1863 roku*, „Notatki Płockie” 2003, nr 1, s. 21.

⁴⁷ S. Malinowski, *Ruchawka. Powieść osnuta na tle wydarzeń Powstania Styczniowego*, Nakładem autora, Warszawa 1939, s. 154–158.

Żydzi nie mieli powodu sympatyzować z caratem, lecz liczyli się z jego represjami. Asekurowali się obustronnie, wobec władz rosyjskich i Rządu Narodowego. Kupcy żydowscy handlowali z jedną i drugą stroną. Jeśli trafiali się Żydzi donoszący na rzecz władz carskich, było ich na pewno nie mniej niż współpracujących aktywnie z władzami powstańczymi. Było wielu Żydów występujących w roli poborców podatku narodowego, przewoźników, dostawców broni, mundurów, obuwia i wszelkiego sprzętu dla powstania⁴⁸.

Niektórzy z mazowieckich Żydów zaangażowanych w walkę z zaborcą stali się poborcami podatku narodowego. Przez cały okres powstania podatek narodowy zbierali pułtuscy Żydzi – Abram Cynamon i Abram Goldsztajn. Wyrokiem Audytoriatu Polowego z lipca 1864 roku Cynamon skazany został na karę 6 tys. rbs, zaś Goldsztajn – 1 200 rbs⁴⁹.

Żydzi byli także członkami żandarmerii narodowej, w której służba połączona była z olbrzymim niebezpieczeństwem, gdyż władze carskie z reguły skazywały żandarmów na karę śmierci. Wśród żandarmów narodowych były niekiedy nawet Żydówki. Jedną z nich była Karolina Michelson, żona właściciela szynku w powiecie przasnyskim, oskarżona o wykonanie w imieniu władz powstańczych wyroku śmierci na Żydzie Ożarowie⁵⁰.

W świetle ustaleń Emila Noińskiego, Żydom „powierzano także funkcje łączników kurierów i wywiadowców. Praca ich polegała na przekazywaniu rozkazów, listów, śledzeniu ruchów wojsk rosyjskich utrzymywaniu kontaktów między dowódcami oddziałów organizacją cywilną na szczeblu powiatowym czy gminnym”⁵¹.

⁴⁸ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, PWN, Warszawa 1983, s. 552.

⁴⁹ AGAD, TKŚ, sygn. 7, k. 25. sygn. 3, k. 119; Zarząd Generał Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 6256, k. 29; *Żydzi a Powstanie Styczniowe...*, op. cit., s. 127, s. 173. O wiele mniejszą karę w wysokości 15–25 rbs otrzymali bieżuńscy Żydzi, Fiszle Lewinson i Lejba Lipszyc, którzy przetrzymywali u siebie „bandytów”.

⁵⁰ AGAD, TKŚ, sygn. 6, k. 43. Według I. Wesołka, s. 24–25, Karolina Michelson – młoda Żydówka stała na czele oddziału „sztyletowców” operującego na terenie pow. pułtuskiego. Ona to „na białym koniu, uzbrojona od stóp do głowy, na czele oddziału powstańców pędzi przez pola i lasy, od miasteczka do miasteczka, od wsi do wsi, zwołuje powstańców, namawia, agituje, zbiera pieniądze, broń konie, werbuje rekrutów”.

⁵¹ E. Noiński, *Żydzi w oddziałach powstańczych. Próba charakterystyki postaw wobec walki zbrojnej z zaborcą w latach 1863–1864*, [w:] *Żydzi i Wojsko Polskie...*, op. cit., s. 53–54.

Część Żydów mazowieckich nie wierzyła w pokonanie armii rosyjskiej przez nikłe, słabo uzbrojone oddziały powstańcze. Jak w każdej społeczności, także i u Żydów zdarzały się osoby, które współpracowały z dowódcami rosyjskich oddziałów. Zdrajców ścigały i karały lotne oddziały powstańczej żandarmerii, której członkami byli również Żydzi. Za szpiegostwo na rzecz władz carskich, powstańcy zabili na polach folwarku Bazar mieszkańca Makowa, Mejera Goworowera. W maju 1863 roku powiesili makowskiego kupca Wolfa Grinberga. O współpracę z powstańczą żandarmerią był oskarżony Abram Fiszbin z Brańszczyka. Za udział w lotnej powstańczej żandarmerii i skazanie na śmierć Żydówki z Krasnosielca, która miała wskazać carskiemu wojsku kościół, gdzie śpiewano patriotyczne pieśni, oskarżony został Berek Orzełek z Makowa⁵².

19 grudnia 1863 roku w Łomży wykonano publiczną egzekucję na członku żandarmerii narodowej Izraelu Choszczaku. Na syberyjską katorgę (8–12 lat) skazano żandarmów – „wieszatieli”: Jankiela Płotkę z Podosia, pow. Przasnysz, Rejsacha Rozenbauma z Myszynca i Herszkę Frajdę z Ostrowi, którzy nie tylko uczestniczyli w powieszeniu chłopca Jaszeka, ale też zaopatrywali powstańców w broń z zagranicy. Za granicę udało się natomiast zbiec felczerowi ze Szreńska Mendlowi Szmulowi Lewandowskiemu, który wraz z innymi powiesił w karczmie w Szreńsku człowieka. Jednym z żandarmów – „wieszateli” – był także Jakób Berkowicz, lat 20, mieszkaniec Pułtuska, zesłany na Sybir oraz Moszko Hersz Klajman, lat 22 z Krasnosielca, któremu po aresztowaniu zamieniono w ostatniej chwili karę śmierci na 15 lat ciężkiej syberyjskiej katorgi⁵³.

Ze zrywem narodowowyzwoleńczym Polaków 1863 roku solidaryzowali się niektórzy postępowi rabini, zwolennicy asymilacji żydowskiej społeczności. Po upadku powstania stracił posadę płocki rabin Chaim Mendel Landau, oskarżony o sprzyjanie powstańcom⁵⁴.

Z szacunków dokonanych przez jednego z przywódców powstania 1863 roku na Mazowszu Północnym, Zbigniewa Chądzyńskiego

⁵² AGAD, TKŚ, sygn. 1, k. 64, sygn. 6, k. 43; k. 158–161.

⁵³ AGAD, Zarząd Generalny Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 6266, s. 421; Tymczasowa Komisja Śledcza (dalej: TKŚ), sygn. 4, k. 332; *Żydzi a Powstanie Styczniowe...*, op. cit., s. 160–166.

⁵⁴ AGAD, Zarząd Generalny Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 6266, s. 421.

wynika, że z samego tylko Płocka, czynny udział w walkach brało 97 Żydów⁵⁵.

Powstanie Styczniowe zakończyło się klęską, wielu mieszkańców północnego Mazowsza dotknęły represje ze strony władz carskich. Według ustaleń korzystającego ze zbiorów Biblioteki Zielińskich w Płocku Stanisława Kostaneckiego, po stłumieniu powstania na Mazowszu Płockim uwięziono ogółem 10 804 osoby, w tym 1 072 przedstawicieli ziemiaństwa i szlachty, 1 067 – szlachty zagonowej, 91 księży, 1 656 mieszczan, 402 włościan, 197 Żydów, 36 kobiet⁵⁶.

W okresie Powstania Styczniowego miasta Mazowsza Północnego ucierpiały także na skutek licznych przemarszów wojsk własnych i rosyjskich, wszelkiego rodzaju rekwizycji i kontrybucji. Odbiło się to negatywnie na życiu materialnym mieszkańców miast, m.in. narodowości żydowskiej⁵⁷.

W opinii Artura Eisenbacha, Dawida Fajnhauza i Adama Weina: „Stanowisko Żydów wobec powstania było różne w poszczególnych miejscowościach, było uzależnione od warunków lokalnych, stopnia zadrażnienia stosunków z urzędem, stopnia wpływów żydowskich elementów konserwatywnych i nasilenia ruchu powstańczego”⁵⁸. Sięgnijmy też do opinii Emila Noińskiego, który stwierdził: „Oprócz przychylnych nastrojów zdarzały się przypadki niechętnego, a nawet wrogiego stosunku do walki, widoczne zwłaszcza wśród najuboższych warstw społeczności żydowskiej słabo rozeznanej w sytuacji politycznej oraz obawiającej się, że ruch zbrojny może obrócić się przeciw niej”⁵⁹.

Postawa Żydów mazowieckich wobec Powstania Styczniowego znalazła odzwierciedlenie nie tylko w materiałach archiwalnych, pamiętnikach i wspomnieniach, ale także w literaturze pięknej. Najtrafniejszym ujęciem literackim wydaje się utwór świetnego znawcy problematyki Królestwa Polskiego – Józefa Ignacego Kraszewskiego, który w powieści *Żyd* pokazuje zróżnicowane stanowiska samych Żydów. Dostrzega on środowiska ortodoksyjne, broniące tradycyjnej

⁵⁵ Z. Chądzyński, *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1963, s. 189.

⁵⁶ S. Kostanecki, *Płock 1830–1864*, [w:] *Dzieje Płocka*, op. cit., s. 323.

⁵⁷ APP, Płocki Urząd Powiatowy 1821–1914, sygn. 31.

⁵⁸ *Żydzi a Powstanie Styczniowe...*, op. cit., s. 6.

⁵⁹ E. Noiński, op. cit., s. 59.

izolacji, ale także zrywające z nią polonizujące się żydowskie kręgi oświecone i wreszcie inny odłam oświeconej żydowskiej burżuazji, dystansujący się od „sprawy polskiej”, idący w imię interesu na jawną współpracę z rosyjskim zaborcą⁶⁰.

Odosobnioną postawę Żyda-Polaka reprezentuje główny bohater powieści Kraszewskiego – Jakub Hamon. Widzi on możliwość łączenia wiary i tradycji ojców z nowoczesnym wykształceniem, z aktywnym włączeniem się w nurt życia polskiego, patriotyzmem wobec ojczyzny – Polski. Jakub reprezentuje także osobliwy stosunek do powstania. Uważa je za nieszczęście, chce więc mu zapobiec. Więż z „polskim narodem” doprowadzi go jednak do podjęcia decyzji o przystąpieniu na ochotnika do oddziałów powstańczych⁶¹.

Bartosz Drejerski

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 1679

Tymczasowa Komisja Śledcza, sygn. 1, 3, 4, 5, 6, 7

Władze Centralne Powstania Listopadowego, sygn. 231, 463 vol. II, 468

Zarząd Generał Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 6256, 6266

Archiwum Państwowe w Płocku

Komisja Województwa Płockiego i I Rząd Gubernialny Płocki, sygn. 26

Naczelnik Wojenny Uczastka Drobin, sygn. 2

Płocki Urząd Powiatowy 1821–1914, sygn. 31

Źródła drukowane, pamiętniki, wspomnienia

Chądzyński Zbigniew, *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1963.

⁶⁰ Z. Ćwiek, *Powstanie styczniowe 1863. Przewodnik bibliograficzny*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1963, s. 70; patrz także B. Osmólska-Piskorska, *Powstanie Styczniowe w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1963; A. Wojtyczek, *Tradycja i religia Żydów w literaturze polskiej XIX wieku*, Cyklady, Warszawa 2012.

⁶¹ Ibidem.

Dyaryusz Seymu z roku 1830, t. 3, Kraków 1909.

Dyaryusz Seymu z roku 1830, t. 4, Kraków 1910.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 58.

Lewiński Jakub, *Pamiętniki z 1831 roku*, wyd. K. Kozłowski, Poznań 1895.

Ostrowski Antoni Jan, *Pamiętnik z czasów powstania listopadowego*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.

Patriotyczna postawa plockiego Żyda Behr Mendel Kurtzbanda – maj 1831 r., [w:] *Mazowsze Północne w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, zebrał i opracował J. Szczepański, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa–Pułtusk 1997.

Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty, t. 1, *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864*, oprac. D. Fajnhauz, S. Kieniewicz, F. Ramotowska, W. Śliwowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

Wspomnienia wojskowe Józefa Patelskiego z lat 1823–1831, Nakładem Tow. Udz. „Kurier Litewski”, Wilno 1914.

Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, PWN, Warszawa 1963.

Prasa

„Izraelita” 1920, nr 16.

„Jutrzenka” 1863, nr 2.

Opracowania

Barański Arkadiusz, *Miasta Mazowsza Mławskiego w latach 1815–1864. Problemy społeczno-gospodarcze, narodowościowe i religijne*, Bydgoszcz 1999.

Ćwiek Zbigniew, *Powstanie styczniowe 1863. Przewodnik bibliograficzny*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1963.

Eisenbach Artur, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972.

Eisenbach Artur, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, PIW, Warszawa 1983.

Juskiewicz Ryszard, *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, Agencja Wydawnicza Mako, Warszawa 1992.

Kazimierski Józef, *Struktura narodowościowo-wyznaniowa mieszkańców Mazowsza Północnego w XIX–XX wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Płońsk i Ziemia Płomska w XIX i XX wieku na tle dziejów Mazowsza Północnego*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, Płońsk–Pułtusk 1998.

Kieniewicz Stefan, *Powstanie styczniowe*, PWN, Warszawa 1983.

Kociszewski Aleksander, *Działania zbrojne na Mazowszu Północnym w latach 1794–1831*, [w:] *Mazowsze Północne w latach walka o niepodległość (1794–1920)*, red. A. Kociszewski, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 1993.

Konarska-Pabiniak Barbara, *Kobiety Mazowsza w powstaniu 1863 roku*, „Notatki Plockie” 2003, nr 1.

Korotyński Wacław, *Dawne Rady Miejskie i Powiatowe*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1906.

Kostanecki Stanisław, *Płock 1830–1864*, [w:] *Dzieje Płocka*, Towarzystwo Naukowe Płockie, Płock 1973.

Kraushar Aleksander, *Okruchy przeszłości*, Gebethner i Wolff, Warszawa–Kra-ków 1913.

Lewandowski Władysław, *Materiały do udziału Żydów w Gwardii narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1956, nr 19–20.

Malinowski Stanisław, *Ruchawka. Powieść osnuta na tle wydarzeń Powstania Styczniowego*, Nakładem autora, Warszawa 1939.

Meloch Maksymilian, *Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym*, wyd. 2, PIW, Warszawa 1948.

Noiński Emil, *Żydzi w oddziałach powstańczych. Próba charakterystyki postaw wobec walki zbrojnej z zaborcą w latach 1863–1864*, [w:] *Żydzi i Wojsko Polskie w XIX i XX wieku*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, IPN, Warszawa–Kielce 2020.

Opatoszu Josef, *Żydzi walczą o niepodległość Polski. Powieść na tle powstania roku 1863*, Renaissance, Warszawa [b.r.].

Osmólska-Piskorska Bożena, *Powstanie Styczniowe w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1963.

Przedpeński Jan, *Żydzi Płoccy. Dzieje i martyrologia 1939–1945*, Wydawnictwo Fraza, Płock 1993.

Rudnicki Szymon, *Żydzi w walce o niepodległość Polski*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Cyklady, Warszawa 2001.

Schipper Ignacy, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, F. Hoesik, Warszawa 1932.

Szczepański Janusz, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Letter Quality, Warszawa 1993.

Szczepański Janusz, *Mazowsze – Polska – Polonia w walce o niepodległość. Studia i szkice z lat 2000–2021*, red. J. Gmitruk, B. Michalec, T. Skoczek, Muzeum Niepodległości, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2022.

Szczepański Janusz, *Obwód pułtuski w czasie powstania listopadowego*, Pułtuskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Pułtusk 1986.

Szczepański Janusz, *Społeczeństwo Mazowsza Północnego wobec powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, red. L. Zygnier, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Ciechanowie, Ciechanów 2003.

Szczepański Janusz, *Społeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, Pułtusk 2005.

Szczepański Janusz, *W okresie Królestwa Polskiego 1815–1865*, [w:] *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1, red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020.

Szcześniak Andrzej, *Działania partyzanckie w Augustowskiem i Płockiem w 1830–1831*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 2.

Śliwowska Wiktoria, *Polacy wyznania mojżeszowego w ruchu niepodległościowym lat sześćdziesiątych XIX wieku*, [w:] *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, red. J. Tomaszewski, Cyklady, Warszawa 1996.

Tomaszewski Jerzy, *Zarys dziejów Żydów polskich XIX–XX w.*, [w:] *Żydzi Polscy. Dzieje i kultura*, Interpress, Warszawa 1982.

Warmiński Jan, *Udział Żydów województwa podlaskiego w dostarczaniu obuwia i kozuchów dla wojska polskiego w czasie powstania listopadowego 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1975, nr 2 (94).

Wasiutyński Bohdan, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, Instytutu Popierania Nauki, Warszawa 1930.

Wesołek Izaak, *Monografia miasta Makowa Maz.*, Nakładem Zarządu m. Makowa, Maków 1938.

Węgrzynek Hanna, *Ludność żydowska wobec powstania listopadowego*, [w:] *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, red. J. Tomaszewski, Cyklady, Warszawa 1996.

Wojtasik Janusz, *Spoleczność żydowska wobec polskich powstań narodowych schyłku XVIII i XIX w.*, [w:] *Żydzi i Wojsko Polskie XIX i XX wieku*, red. T. Domański, E. Majcher-Ociesa, IPN, Warszawa–Kielce 2020.

Wojtyczek Anna, *Tradycja i religia Żydów w literaturze polskiej XIX wieku*, Cyklady, Warszawa 2012.

Jews of Northern Mazovia towards the November and January Uprisings

Keywords

Jews, northern Mazovia, November Uprising 1830–1831, January Uprising 1863–1864, tsarist repression, forms of aid to Polish uprisings in the 19th century

Summary

Jewish participation in the November and January Uprisings in northern Mazovia varied depending on the socio-political context of the two Polish national uprisings. During the Polish-Russian War of 1830–1831, the involvement of Jews, who were deprived of political and economic rights by the Congress Poland authorities, in helping the Polish army was small. Jewish craftsmen sewed uniforms, sheepskins and shoes for Polish soldiers on orders from the insurgent authorities. Many Jewish entrepreneurs supported the uprising by providing supplies to the Polish army. Few directly took part in battles against the tsarist army in the ranks of the Polish Army; more frequent were cases of anti-Polish attitudes of Mazovian Jews and their cooperation with the Russian army command.

In 1863, with the insurgent National Government declaring full equality and granting civil rights to the Jewish people, their participation in the January Uprising was much greater. They did so not only for patriotic reasons, but also hoping

to improve their social and legal situation. The Jews of northern Mazovia were more involved than in 1831 in direct military action against the Russian army, having enlisted earlier in the insurgent parties. Many Jews were members of the insurgent gendarmerie, pursuing Russian spies, collectors of the national tax, suppliers of weapons to the insurgent parties. The Jewish population also supplied the insurgent troops with clothing and ran lazarets for the wounded.

Some, especially the poorest Jews, little aware of the political situation, out of a desire for profit, but also not believing in the victory of the uprising, went along with the Russians. Their anti-Polish attitude and hostile attitude towards the fight against Russia also stemmed from fears that the victory of the January Uprising could turn against the Jewish population.

Die Juden Nordmasowiens gegenüber dem November- und Januaraufstand

Schlüsselwörter

Juden, Nord-Masowien, Novembereufstand 1830–1831, Januaraufstand 1863–1864, zaristische Repressionen, Formen der Hilfe für polnische Aufstände im 19. Jahrhundert

Zusammenfassung

Die Beteiligung von Juden an den November- und Januaraufständen in Nord-Masowien variierte je nach dem gesellschaftspolitischen Kontext der beiden polnischen nationalen Befreiungsaufstände. Während des polnisch-russischen Krieges von 1830–1831 war die Beteiligung der Juden, die von den Behörden des Kongresskönigreichs ihrer politischen und wirtschaftlichen Rechte beraubt worden waren, an der Hilfe für die Polnische Armee gering. Jüdische Handwerker nähten im Auftrag der aufständischen Behörden Uniformen, Schafpelze und Schuhe für polnische Soldaten. Viele jüdische Unternehmer unterstützten den Aufstand, indem sie die Polnische Armee mit Versorgungsgütern unterstützten. Nur wenige nahmen direkt an den Kämpfen gegen die zaristische Armee in den Reihen der Polnischen Armee teil; häufiger waren Fälle von antipolnischer Haltung der masowischen Juden und ihre Kollaboration mit dem Kommando der russischen Armee.

Im Jahr 1863, als die aufständische Nationalregierung völlige Gleichberechtigung erklärte und der jüdischen Bevölkerung Bürgerrechte zugestand, war ihre Beteiligung am Januaraufstand wesentlich größer. Sie tat dies nicht nur aus patriotischen Gründen, sondern auch in der Hoffnung auf eine Verbesserung ihrer sozialen und rechtlichen Situation. Die Juden in Nord-Masowien waren stärker als 1831 an direkten militärischen Aktionen gegen die russische Armee beteiligt, nachdem sie sich zuvor den aufständischen Parteien angeschlossen hatten. Viele Juden waren Mitglieder der aufständischen Gendarmerie, verfolgten russische Spione, zogen

die nationale Steuer ein und lieferten Waffen für die aufständischen Parteien. Die jüdische Bevölkerung versorgte die aufständischen Abteilungen auch mit Kleidung und betrieb Lazarette für die Verwundeten.

Einige, vor allem die ärmsten Juden, die mit der politischen Situation schlecht vertraut waren, aus Profitgier, aber auch weil sie nicht an den Sieg des Aufstandes glaubten, schlossen sich den Russen an. Ihre antipolnische Haltung und ihre feindselige Einstellung zum Kampf gegen Russland resultierten auch aus der Befürchtung, dass sich der Sieg des Januaraufstandes gegen die jüdische Bevölkerung wenden könnte.

Отношение евреев северной Мазовии к Ноябрьскому и Январскому восстаниям

Ключевые слова

Евреи, северная Мазовия, Ноябрьское восстание 1830–1831, Январское восстание 1863–1864, царские репрессии, формы поддержки польских восстаний в 19-м веке

Резюме

Характер участия евреев в Ноябрьском и Январском восстаниях на территории северной Мазовии был обусловлен социально-политическим контекстом двух польских национально-освободительных восстаний. Во время польско-русской войны 1830–1831 гг. вовлеченность евреев, лишенных властями Царства Польского политических и экономических прав, в оказание помощи польской армии была незначительной. Еврейские ремесленники по заказу повстанческих властей шили форму, дубленки и обувь для польских солдат. Многие еврейские предприниматели поддерживали восстание, снабжая польскую армию провизией. Однако лишь немногие из них принимали непосредственное участие в боях против царской армии в рядах Войска польского; напротив, среди мазовецких евреев довольно распространены были антипольские настроения, нередко также они оказывали содействие командованию русской армии.

В 1863 году, когда Национальное правительство провозгласило полное равноправие и предоставило гражданские права еврейскому населению, масштаб его участия в Январском восстании был гораздо более значительным. Еврейское население принимало участие в восстании не только из патриотических соображений, но и в надежде улучшить свое социальное и правовое положение. Евреи северной Мазовии были в куда большей степени, нежели в 1831 году, вовлечены в прямые военные действия против русской армии – многие из них заранее вступали в повстанческие отряды. Также многие евреи служили в повстанческой жандармерии, разоблачавшей русских шпионов, собирали налоги, поставляли оружие повстанческим отрядам. Кроме

того, еврейское население снабжало повстанческие войска одеждой и создавало лазареты для раненых.

Некоторые, в особенности самые бедные евреи, плохо осведомленные о политической ситуации, из жажды наживы, а также не веря в успех восстания, пошли на сотрудничество с Россией. Частично, причиной их антипольской позиции и враждебного отношения к борьбе против России были опасения, что успех Январского восстания может обернуться против еврейского населения.